

Bibliofilii și bibliofobii în vremurile (ne)citirii

Tatiana CIOCOI

Rezumat:

Autorul abordează lectura drept cea mai veche aptitudine intelectuală a omului, iar cititorul – ca subiect istoric al lecturii. Studiul este documentat în baza operelor lui Adrian Marino, Alberto Manguel, Ștefan Bollmann, Pierre Bayard, Margherita Oggero, Marcel Proust și alți exegeți literari. Atitudinile față de carte și cititor, desprinse din studii și cercetări, sunt prezentate în contextul ontologic, estetic, istoric și sociologic al atmosferei culturale din perioada respectivă.

Cuvinte-cheie:

problema lecturii, dinamica lecturii, bibliofil, bibliofob.

Problema lecturii se încadrează în acea serie de fenomene tipic omeștești, cum ar fi râsul, imitația sau tortura, ale căror origini și psihologie obscură i-a determinat pe filosofi să le califice drept insolubile. Nimeni nu știe cu exactitate de ce râdem și dacă am posedat această facultate încă de la ridicarea noastră în două picioare. Dimpotrivă, știm foarte bine că imitația este cea care ne-a smuls din animalitate, iar perversitatea și cruzimea este prețul plătit pentru a fi devenit oameni. Despre lectură nu se poate afirma nimic cu certitudine în afară de faptul că este cea mai veche

aptitudine intelectuală a omului, care, înainte să fi învățat a descifra simbolurile scriptice, decodifica informația încifrată în urmele animalelor, sunetele și culorile naturii, reacțiile și simptomele corpului. Lectura unui sistem de litere nu constituie decât un sistem de lectură printre multe altele și e logic să presupunem că istoria ei începe odată cu istoria scrisului, adică aproximativ 4500 de ani în urmă, când bravii sumerieni din Mesopotamia au descoperit că își pot încredința vocabulele unor semne misterioase zgâriate pe tăblițe de argilă. Simpla datare istorică a apariției hieroglifelor nu eliberează chestiunea scrisului și a cititului de acel sentiment abisal în care recad toate lucrurile de origine sacră și mitică. Invenția scrisului le-a părut sumerienilor o descoperire atât de extraordinară, încât i-au atribuit acest „cadou divin” zeului Thot, pe care l-au venerat construindu-i sanctuare, statui și obeliscuri în toate provinciile imperiului, iar hieroglifele, însemnând *ad litteram* „gravuri sacre”, au ajuns foarte curând la o omonimie aproape perfectă între scris și știință. Dacă există vreo legătură între cele patru fenomene la care ne-am referit anterior, aceasta nu poate fi alta decât farsa pe care i-a jucat-o omului propria sa inteligență. Evident, o farsă tragică, ce se răsucește într-o perfectă circumferință civilizațională care aduce omenirea înapoi la punctul de unde a pornit.

Inventate pentru elita aristocratică a preoților, juriștilor, comercianților și învățaților, scrisul și cititul au parcurs o evoluție progresivă în sens istoric și cultural, devenind, în timpurile recente, un bun al tuturor fără excepție, a cărui valoare pur cantitativă rezumă realitatea spirituală a literei la sensul ei original, de conceptualizare alfabetică a sunetelor. În mod paradoxal, tocmai această extremă banalizare utilitaristă a practicii alfabetice a propulsat din nou scrierea și citirea pe palierul elitist al societății.

În „Biografia ideii de literatură” (1992), Adrian Marino demonstrează aceeași concepție cu referire la noțiunea de „literă”, în sensul de „artă frumoasă de a scrie”, literatură, erudiție și știință în accepția generală a cuvântului, care a degenerat, în virtutea supraabundenței de conotații atribuite, la înțelesul etimologic al lui „scribere” drept acțiune de notare a semnelor

grafice pe un suport material sau virtual. Totuși, teoreticianul român nu ajunge la concluzia că literatura, care nu mai înseamnă nimic deoarece a însemnat totul, s-a refugiat în turnul ei de fildeș, unde continuă să existe ca o activitate privilegiată destinată unui grup restrâns de inițiați. Un asemenea deznodământ al sortii literare lipsește din ecuația lui Marino nu pentru că previziunea i-ar fi fost inaccesibilă, în fond, literatura nu a renunțat niciodată la pretențiile ei elitiste, dar în contextul evoluțiilor socioculturale care îl preocupă pe Marino, o asemenea afirmație era pur și simplu de nesuștinut. În plus, formula în care Marino și-a conceput vasta lucrare este una pur macrologică, sprijinită pe principiul variabilității diacronice a spiritului producător de literatură, fără a lua în calcul comportamentul istoric determinat al consumatorului de literatură. Altfel spus, „Biografia ideii de literatură”, ca, de altfel, orice viziune de ansamblu asupra câmpului literaturii, pivotează mereu în jurul elementului literar ca dat în sine, or în afara acestui monopol de grup care își întemeiază obiectivitatea convingerilor pe propriile lor legi și metode, există o comunitate umană incomensurabilă și nu neapărat gregară la momentul de față, unde literatura subzistă intactă, inaccesibilă, obscură și însoțită de o oarecare curiozitate profană, aidoma sateliților sau găurilor negre de ozon. Dinamica structurală a acestei comunități umane, pentru care se presupune că lucrează scriitorul și întreaga instituție literară, nu a fost, în realitate, niciodată considerată separat de opinia minoritară a oamenilor care creează opere de artă sau de gândire. Cititorul, ca subiect istoric al lecturii, este o chestiune științifică de dată recentă. Este adevărat că ultimele trei decenii ale secolului al XX-lea sunt marcate de o efervescentă teoretică fără precedent în ceea ce privește practica lecturii ca activitate ce țințește dincolo de simpla decodare a elementelor limbajului, spre o comprehensiune critică și o atitudine creativă față de ideile exprimate în text. De la faimosul studiu al lui Robert Escarpit („Sociologie de la littérature”, 1958) și până la estetica receptării profesată în Germania de Robert Jauss, Wolfgang Iser, Rainer Warning etc., sau varianta americană a „reader-response criticism”-ului, elucidarea teoriei și a practicii lecturii se concentrează asupra destinatarului textului, căruia i se

recunoaște dreptul de a-și instaura „propria formă”, subiectivă și variabilă, a elaborării scriptice. Aparent, varietatea denominativă a tipurilor de lector concepută în ambianța acestor cercetări este suficient de vastă pentru a acoperi multitudinea posibilelor modalități în care se citește. Lectorului îi revine un rol central în procesul de producere a semnificativului, i se concede și o „marjă de eroare” interpretativă, care depinde de ideologia, caracterul, competențele intelectuale, statutul social și chiar constituția fizică, dar cu toate acestea, arhilectorul (Michael Riffaterre), lectorul implicit (Wolfgang Iser), lectorul model (Umberto Eco), lectorul informat (Stanley Fish) și, cu atât mai mult, lectorul empiric rămâne o entitate abstractă, mai curând dezirabilă decât real existentă. Paradoxal, dar cititorul e recunoscut ca problemă concretă abia în ultimul deceniu, odată cu apariția și dezvoltarea rapidă a unui nou domeniu de cercetare – istoria lecturii. Mai puțin optimiști decât colegii lor teoreticieni, istoricii prezintă cititorii ca pe o comunitate mereu minoritară a societății, fie aceasta elită, grup organizat pe principiile intereselor profesionale sau, pur și simplu, iubitorii de carte, cărora li se opune majoritatea covârșitoare a populației dezinteresate estetic.

Dacă analizăm sumar în ce constă valoarea operațională a acestei serii de cercetări dedicate cărții și cititorului, care a făcut, începând cu 2010, subiectul unui adevărat boom editorial, descoperirea scopului acțiunii rezervă o implacabilă surpriză. În fond, este vorba despre o maximă alertă, o mobilizare generală a instituției literare, începând cu editorii, librarii, scriitorii și terminând cu profesorii universitari de literatură, pentru a nu pierde cel puțin acea categorie tradițională de cititori pe care ne-am obișnuit să-i numim elita intelectuală. Strategia este cât se poate de simplă: a venit momentul reabilitării elitei cărturarilor, asupra cărora a planat o îndelungată și gravă suspiciune, datorată cruzimii tiraniilor din secolul al XX-lea, care a zdruncinat încrederea în valoarea salvatoare a artei, dar și, desigur, resemnării omenirii la existența de masă.

Elementele unei astfel de viziuni le descoperim în „O istorie a lecturii” („Einegeschichte des Lesens”, 2012), de Alberto Manguel, o carte voluminoasă, care parcurge un spațiu istoric și geografic foarte întins pentru a

reconstitui cadrul valoric al lecturii sub diferite organizări statale și regimuri politice. În viziunea lui Manguel, cititorul este un personaj concret al istoriei, confruntat în permanență cu forțele agresive ale societății: „Adevărul este că puterea noastră de cititori este universală și universal temută, căci se știe că lectura, în cazuri ideale, poate transforma cetățeanul obișnuit într-o ființă gânditoare care se va revolta împotriva nedreptății, a sărăciei și a abuzurilor. Când acești oameni își impun opiniile, societatea noastră îi numește nebuni sau nevrotici (ca pe Don Quijote sau Madame Bovary), vrăjitori sau mizantropi, subversivi sau intelectuali, această din urmă apreciere devenind, în ultima vreme, un adevărat cuvânt de ocară” [1, p.13]. Apologia cititorului se conturează drept o îndatorire față de umanitate și drepturile omului începând cu fanatismul religios al Evului Mediu, patriotismul intolerant al monarhiilor, conformismul ordinii burgheze, naționalismul militant al republicilor, cenzura regimurilor dictatoriale și până la ultima utopie istorică, reprezentată de viziunea lui Bill Gates a „societății fără hârtie”. O idee adânc implantată în textul lui Alberto Manguel este aceea că de-a lungul istoriei discursul despre cititor s-a construit în două registre diametral opuse: dragoste și ură, admirație și denigrare, extaz și angoasă. Această dublă codificare se face responsabilă de imaginea contradictorie a cărții în societate, precum și de plasarea cititorului într-o zonă străbătută de intense și obscure fobii: „Dintotdeauna, puterea lecturii s-a confruntat cu toate angoasele posibile: frica de arta magică a reanimării unui mesaj din trecut; frica de spațiul protectiv ce se formează în jurul unui cititor și cartea lui; frica de ideile care își croiesc acolo calea; frica de fiecare cititor în parte care prin intermediul unui text definește din nou lumea și se poate revolta împotriva nedreptății ei” [1, p. 13].

Inspirată de aceeași convingere conservatoare a virtuților lecturii, o altă carte semnată de Stefan Bollmann, „De ce lectura ne face fericiți” („Warum Lesen glücklich macht”, 2013), sustrage literatura acelei prozopopei oficiale și instituționalizate care emite ordonanțe de lecturi obligatorii și înțelegeri tutelate, care au transformat dragostea pentru literatură într-o adevărată maladie. Celebrul germanist de la *München publicase*, în 2007, împreună

cu Elke Heidenreich, care de zece ani deja moderează emisiunea „Citiți!” la Canalul Doi al Televiziunii Germane, face o amplă cercetare a lecturii feminine din Evul Mediu și până în prezent, așa cum s-a reflectat aceasta în pictură și fotografie, al cărui titlu provocator – „Femeile care citesc sunt periculoase”, – dar și excelenta condiție informațională și grafică i-au asigurat multiple reeditări consecutive pe durata ultimilor ani. Teza lui Bollmann, chiar dacă de sorginte borgesiană, nu are nimic în comun cu utopia panteistă a lui Borges despre toate cărțile prezente într-o carte. Fericirea lecturii, ne asigură Bollmann, coincide într-un tot cu soluționarea incertitudinilor celor mai lumești, cum ar fi singurătatea esențială a omului, absența sensului existențial sau necesitatea niciodată satisfăcută de dragoste.

Cultul Bibliotecii ca spațiu estetizat al vieții private face demersul unui studiu de o prețiozitate documentară și tipografică luxuriantă în albumul „A trăi printre cărți. Iubitorii de carte și bibliotecile lor” („Mit Büchern leben. Buchliebhaber und ihre Bibliotheken”, 1995), semnat de un grup de cercetători americani și germani. Rafturi sculptate în lemn masiv, cu inflexiuni sculpturale baroce, rafturi de o perfectă geometrie lineară, dispuse orizontal sau vertical, în funcție de metafizica spațială, construcții etajate roz-violacee, înmiresmate parcă de iasomie și magnoliei, sau mecanisme ergonomice metaspațiale, urmărind finitatea utilului, pe care tronează atemporalitatea cărților-obiecte ca fetișuri ale timpului fără de timp – iată, exact, imaginea pe care o pot contrapune locuitorii acestor oaze bio-biblice metropolitanilor alarmați ecologic de efectele poluante ale producției de hârtie. Evident, întrevădem în spatele acestui demers un strigăt de alarmă pentru viața cărților pusă în pericol de adularea fără limite a progresului tehnologic. De aici, o altă carte menită să reînvie tradiția intelectuală a locuirii printre cărți: „Biblioteca Domnului Proust” (Die Bibliothek des Monsieur Proust, 2012). Autoarea studiului, Anka Muhlstein, readuce în centrul rampei culturale principiul formativ al lecturii ca activitate firesc operantă într-o societate de oameni alfabetizați: cărțile pe care le-a posedat și le-a citit Proust sunt la fel de familiare contemporanilor săi din viața reală și din cea ficțională, precum ne sunt nouă astăzi producțiile hollywoodiene. În

romanul lui Proust, remarcă Muhlstein, toate personajele citesc: servitorii, copiii, părinții, bunicii, artiștii, medicii, generalii, poștașii, lacheii și florăresele găsesc absolut firesc să se exprime în citate ori să formuleze o judecată estetică. Întrebarea dacă domnul Proust mai poate ocupa vreun loc în actualul sistem de staruri, pentru a alimenta dorința de emulație a publicului, rămâne, desigur, una vădit retorică.

Dacă imunitatea noastră la cultura burgheză nu ne îngăduie să-l recuperăm istoric și estetic pe Proust, iată că un idol al postmodernismului britanic, Peter Ackroyd, un maestru recunoscut al intertextualității, scriiturii palimpsestice și ventrilochiste, ne prezintă imperativ și fără drept de apel propria sa bibliotecă: „1001 de cărți pe care trebuie să le citiți înainte de a muri” („1001 Bücher. Die Sie lesen sollten, befor das Leben vorbei ist”, 2007). De fapt, nu mai trebuie să citim nimic, deoarece „lista lui Ackroyd”, potrivit spiritului vremurilor, oferă niște rezumate punctuale, însoțite de comentarii referitor la virtuțile și neajunsurile cărților în chestiune, astfel încât cei care mai țin la cultura lor literară să-și poată menține pozițiile de diletanți superiori ai culturii.

O altă strategie de convertire la lectură, căreia nu-i putem refuza originalitatea, este cea folosită de un grup de cercetătoare berlineze, Susan Elderkin, Ella Berthoud și Traude Bünger, care pedalează pe antica funcție curativă a literaturii. „Romanoterapia. 253 de cărți pentru o viață mai bună” („Die Romanetherapie. 253 Bücher für einbesseres Leben”, 2013) este un ingenios rețetar de texte, comentarii și imagini grupate în funcție de sindromul psiho-somatic care ne interesează să-l descoperim în roman. De la „Măgarul de aur” al lui Apuleus, Balzac, Tolstoi, Sarraute, Péc, Proust și până la Rushdie și Ali Smith, romanul poate servi drept prim ajutor medical pentru cazurile de inimă zdrobită, criza vârstei de mijloc, obsesiile anale, accesele de eroism, tentative de sinucidere, colite egocentrice și chiar dureri de dinți.

La polul opus al acestor politici optimiste de lectură se situează lucrarea lui Pierre Bayard, un profesor de literatură de la Sorbona, care trage husa de pe ultimul tabu al culturii occidentale – interdicția de a recunoaște că

nu citim. „Cum să vorbim despre cărțile pe care nu le-am citit?” („Wie man über Bücher spricht, die man nicht gelesen hat”, 2007) este un eseu de o reconfortantă fascinație, în care autorul spune despre sine ceea ce contemporanii săi nu ar avea curajul să confeseze și anume „faptul că este rușine să nu citești și, cu toate acestea, societatea actuală nu citește, de aceea oamenii sunt nevoiți să vorbească despre cărți pe care nu le-au citit” [7:9]. Întâiul argument asupra căruia ne invită Bayard să reflectăm problematizează figura absolută a necititorului pe care profesorul o întrevede în Bibliotecarul din „Omul fără însușiri” de Robert Musil. Spre deosebire de Bibliotecarul imperfect al lui Borges, care mai scrie o carte deoarece n-a găsit-o pe rafturi, Bibliotecarul lui Musil este perfecțiunea întruchipată tocmai pentru că nu a citit nicio carte, dar știe totul despre numărul, ordinea și importanța lor. Când Generalul vizitează biblioteca municipală, fiindcă voia să-și facă o idee despre puterea dușmanului și era logic să se îndrepte anume spre locul organizării și păstrării ideilor originale, află de la Bibliotecar că biblioteca deține trei milioane și jumătate de cărți. După un calcul aritmetic elementar, Generalul înțelege că i-ar trebui zece mii de ani pentru a le citi și a-și face o idee. Descurajarea Generalului, mărturisește Bayard, este o stare trăită aproape de fiecare dintre noi. În această apologie a „necititorului versat”, Bayard recunoaște condiția lumii moderne. Tipurile necititorului de azi se conturează în funcție de obligația de a vorbi despre 1) cărți necunoscute, 2) cărți citite superficial, 3) cărți cunoscute din auzite, 4) cărți citite cândva și uitate. Una dintre ipotezele care merită reținută din cartea lui Bayard se referă la descrierea psihanalitică a „sistemului totalitar al lecturii”, format din obligații și îndatoriri care ne învață să mințim: „Noi trăim într-o societate în care lectura mai este încă o formă de sacralitate. Această sacralizare se bazează pe un număr de texte pe care este practic interzis să nu le citești dacă nu vrei să fii blamat. A doua obligație, strâns legată de prima, dar totuși diferită de ea, o putem desemna drept obligația de a citi tot. De exemplu, pentru un profesor de literatură este de neimaginat să admită – chiar dacă în această situație se află cei mai mulți – că nu a citit opera lui Proust în întregime, ci doar a răsfoit-o. A treia obligație este

cea de a vorbi despre cărți. Un postulat tacit al culturii noastre spune că o carte se citește de aceea ca să poți spune ceva despre ea. Din experiența mea știu că este absolut posibil să porți o discuție captivantă despre o carte pe care nu ai citit-o cu cineva care, cel mai probabil, nu a citit-o nici el” [7, p. 11]. Această minciună generalizată în ceea ce privește cărțile îl afectează pe necititor încă din copilărie, obligându-l să recurgă la strategiile disimulării. Se știe că principiul operant al oricărei cure psihanalitice este curajul de a verbaliza problema. Bayard își propune însă ceva mai mult decât o simplă recunoaștere. Pornind de la diagnosticarea corpului lectorial al societății, el tinde să dezvolte o adevărată teorie a lecturii centrată pe locurile slabe, neadevărurile, erorile, inexactitățile și discontinuitățile falselor lecturi. Cine ajunge la capătul acestei lucrări, adică cititorul nedisimulat, constată că autorul ei își autopostulează plăcerea superioară a culturii, oferind maxima recunoaștere posibilă spiritului erudit și cultivat estetic. Dacă lumea de astăzi are o problemă de autenticitate intelectuală, ea merită să fie consolată sau încurajată să-și refacă dialogul cu literatura.

E necesar, credem, să ducem la o concluzie, fie și hazardată, examenul acelei atitudini față de carte și cititor pe care l-am desprins din studii și cercetări occidentale încă mirosind a cerneală de tipar. Aceste analize ontologice, estetice, istorice și sociologice ale atmosferei culturale pe care o respirăm, foarte diferite între ele, dar convergente prin considerațiile referitor la câmpul de operativitate al lecturii, par să releve o radicală revizuire a iluziilor sau chiar a utopiei multisekulare a oamenilor de litere și de știință.

Pe lângă multele avantaje pe care ni le oferă liberalismul fără frontiere ale secolului nostru, există și acela de a afirma, cu resemnare, că aspirațiile cărturarilor umaniști de a răspândi idealul poeziei și al filosofiei, al erudiției și al operelor de artă în întreaga omenire au suportat o incontestabilă înfrângere. La fel ca și doctrina civilizațională a iluminiștilor care sperau că vor înfăptui o lume mai armonioasă dacă vor lărgi aria de răspândire a literaturii și a culturii.

Oricât de riscant ar fi să reducem un întreg program umanitar la o simplă negație, nevoia de a înțelege condiția în care se realizează astăzi raportul

oamenilor cu scrierea și citirea impune totuși această afirmație încă șocantă: cărțile – avem în vedere Marile Cărți – nu au fost niciodată un apaj al maselor, iar cultivarea virtuților înțelegerii cuvântului estetic rămâne o iluzie. Într-o formidabilă lucrare de hermeneutică a parabolilor lui Iisus, printre care e și cea a Semănătorului, Andrei Pleșu dă pe scurt ceea ce noi considerăm o atitudine unică față de Cuvânt, fie acesta de încărcătură divină sau profană: „«A înțelege» e, în acest context, a interioriza o stare, mai mult decât a aplica un set de prescripții. Starea odată atinsă, «faptele» adecvate vin de la sine. Dimpotrivă, în absența unei anumite calități interioare, a unei stări devenite fel de a fi, faptele devin «ortopraxie» sterilă, execuție mecanică a unui program de «figuri impuse»” [8, p. 81].

Ca și în cazul „receptivității deviate” a învățăturilor Mântuitorului, inaptitudinea de a trăi experiența estetică a lecturii este explicabilă prin „lipsa „organului spiritual”. Purificată de valorizările ei contradictorii și adesea contestabile, literatura redevine o necesitate funciară a unui grup limitat de oameni care își găsesc împlinirea și mântuirea în plăcerea estetică. Nu există nicio îndoială că acest grup limitat se clădește în ultimul resort pe ideea de elită, cum însă noțiunea e iremediabil compromisă, nimic nu e mai la îndemână decât a recunoaște în această minoritate socială figura scriitorilor și a oamenilor „prin esență literari”, ceea ce înseamnă, în accepția lui M. Blanchot, că sunt „întotdeauna gata să înțeleagă în funcție de modul de înțelegere pe care îl autorizează literatura” [9, p. 187].

Oamenii prin excelență literari constituie o minoritate socială conotată negativ prin însăși proprietatea care îi distinge de majoritatea dominantă, aceea de a practica economia negativă și socialmente nerentabilă a esteticului, fiind supuși acelorași mecanisme și efecte simbolice discriminatorii ale opoziției fundamentale între partea activă, masculină și puternică a domeniilor *hard* (economia, industria, jurisprudența, politica) și cea pasivă, neproductivă a domeniilor *soft* (pedagogii, scriitorii, artiștii în general).

Că dragostea pentru frumos este incompatibilă cu utilitarismul democrației industriale, au spus-o, într-un glas, toți decadenții și moderniștii începutului de secol XX. Dar Baudelaire e din nou în vogă, ca și uluitoarea lui

profeție din „Florile răului” despre cedarea poetului în fața „industriei și a progresului, acești inamici despotici ai oricărui poet”.

Dincolo de ideea artei ca scop în sine, ireductibil oricăror forme de profit socioeconomic, poemul prozastic al lui Baudelaire exaltă până la limită concepția autoerodării, din interior, a literaturii. Faptul că literatura se află într-o criză perpetuă, iar începând cu secolul al XX-lea, s-a hrănit necrofilic din propria ei moarte, este o temă prin excelență franceză. În una din cărțile recente consacrate argumentului, „L’Adieu à la littérature” (2005), William Marx, care, în treacăt fie spus, nu e marxist decât cu numele, chestionează cauzele profunde care au condus la deprecierea progresivă a literaturii până la faza ei ultimă – căderea în desuetudine. Vom reține teza centrală a lucrării lui Marx, întrucât ea conține un posibil răspuns la întrebarea de ce lectura a devenit astăzi o activitate marginală și obsoletă. Rezumată sumar, teza lui Marx este următoarea: istoria pierzaniei literaturii începe cu trei secole în urmă, cărora le corespund trei faze succesive: expansiunea, autonomizarea și devalorizarea. La cumpăna dintre secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, teoria sublimului îi asigură literaturii accesul la o putere publică practic nelimitată, care îl va consacra pe scriitor în calitate de mare preot al unei noi religii la care aderă întreaga societate. Este etapa expansiunii sociale a literaturii care va dura până la mijlocul secolului al XIX-lea. Îmbătățită de puterea și prestigiul sacerdotal care i-au fost acordate, literatura își va revendica, în faza următoare, autonomia. Este momentul artei pentru artă, căreia îi corespunde începutul sfârșitului. Tot ce urmează după încarnarea conceptului formalist în literatură poate fi mai curând un suicid colectiv decât o devalorizare. Strivită sub povara unei puteri și a unor responsabilități prea mari care i-au fost acordate, somată în permanență să răspundă așteptărilor și necesităților unui corpus social care i s-a încredințat în totalitate, literatura a sucombat sub greutatea relației sale privilegiate cu transcendența. Niciuna dintre marile catastrofe ale umanității nu a putut fi evitată, estetica nu a salvat pe nimeni de la nimic, puterea consolatorie a poeziei s-a dovedit a fi neputincioasă în fața manifestărilor cele mai brutale ale realității, iar jocurile imprudente cu moartea (cât face numai cazul lui

Heinrich von Kleist, care convinge soția depresivă a unui funcționar mediocru să participe la suicidul lor comun ca expresie a „maximei intimități și fidelități reciproce” [10:45]), jocurile cu zeii inspirației care au luat locul Muzelor (opiumul, alcoolurile și alte „Paradisuri artificiale”) sau jocurile cu moralitatea, mai exact cu imoralitatea – toate acestea au contribuit în mod convingător la diminuarea prestigiului și a valorii sociale a literaturii. Conștientizarea acestui dezastru este marcată de exilul voluntar al lui Rimbaud, renunțarea enigmatică a lui Hofmannsthal la poezie și tăcerile enigmatice ale lui Beckett. În realitate, conchide Marx, nu există nicio relație între devalorizarea literaturii și frumusețea ei: „De la Valéry la Borges, de la Kafka la Del Giudice, nu există o literatură mai frumoasă decât cea care își spune adio: hiperconștiința morbidă care o caracterizează îi conferă deplina cunoaștere a mijloacelor sale, o cunoaștere de care nicio altă perioadă literară de până la ea nu a beneficiat vreodată. Prin rigoare, prin concentrare, prin rescriere și pasișă, literatura despărțirii de literatură și a hiperconștiinței își exploatează toate capacitățile până la epuizare. Iată de ce mulți dintre lectorii contemporani ar schimba fără regrete întreaga producție poetică a secolului al XVIII-lea, când literatura se bucura de o mare considerație, pe câteva poeme ale acestei perioade a cântecului de lebedă” [11, p. 173].

Fără îndoială, experiența umilinței literaturii este cea care creează o nouă comuniune cu cititorul, pentru că în această umilință, în această renunțare la catehismul literelor, subiectul asistă la propria lui insignifianță, își recunoaște bâiguiala incertitudinii, se topește în eterul subiectivității. Dintre toate consecințele ce rezultă din această transformare mireană a spiritului literaturii, una este cu deosebire semnificativă: ea reînscrisubiectivitatea cititorului într-o nouă stare a cititului. Este un soi de rupere a pecetilor vechiului pact lectorial, căruia i-ar corespunde o pierdere a inocenței. Nimeni nu-și mai poate imagina un lector atât de naiv ca Francesca da Rimini, care credea că a ajuns în Infern pentru că citea, împreună cu frumosul ei cumnat, povestea lui Lancelot, alteritatea livrescă a lui Don Quijote nu poate fi decât o arhimetaforă literară, sentimentalismul lui Werther nu și-ar mai găsi un alt Kleist, iar sensibilitatea extremă a Annei Karenina, care atunci

când citea cum eroina romanului se îngrijea de un bolnav, voia imediat să facă același lucru, ne apare de-a dreptul suspectă. Hiperconștiința literaturii reclamă exercițiul lecturii hiperconștiente, care presupune o gândire liberă ce își asumă riscurile cunoașterii. Curiozitatea înfometată față de convulsiile limbajului se înfăptuiește dincolo de necesități și iluzii, ca pură juisare intelectuală. Mai trebuie oare să ne întrebăm de ce romanul contemporan nu a configurat niciun personaj literar care citește? Cu câteva excepții, desigur, de care avem cunoștință. Când Italo Calvino își publica, în 1979, romanul „Dacă într-o noapte de iarnă, călătorule” („Se una notte d’inverno un viaggiatore”), critica remarcase jocurile OuLiPo-iste ale scriitorului italian, structura de metaroman sau utilizarea pătratului semiotic al lui Greimas ca „mașină” de producere a personajelor și a proiectelor narrative, dar a trecut sub tăcere replica ironică dată teoreticienilor receptării și, mai ales, criticii feministe. Această formidabilă satiră la adresa modului teoreticienilor de a concepe lectorul și lectura schițează portretul paradigmatic al principalelor grupuri de cititori din zilele noastre: cititorul universal și, bineînțeles, masculin, așa cum l-au conceput toți teoreticienii lecturii; o cititoare „educată” în spiritul admirației cărților și scriitorilor, fapt pentru care e „dragă lumii”, cum sugerează etimologia slavă a numelui Ludmila; cititoarea „nouă”, conștientă de apartenența ei genurială și „luptătoare”, cum iarăși indică numele Lottaria; în sfârșit, Irnerio, „necitorul” de masă, pentru care lectura este o „competență” uneori utilă, așa cum este șofatul sau gătitul.

Cititorul este personajul eponim al romanului „The Reader” (1995) de Bernhard Schlink. Jurist de profesie, Schlink publicase, începând cu 1987, o serie de romane polițiste a căror factură hibridă – monografie judiciară utilizând procesul-verbal, ancheta, dosarul și povestirea metafizică de extracție dostoevskiană – a plasat scriitorul german printre numele de referință ale detectivului contemporan. În „Cititorul”, Bernhard Schlink redeschide o veche rană a Germaniei ce părea de mult cicatrizată: exorcismul complexului de vinovăție al nemților, care, în ciuda faptului că erau cel mai cult și instruit popor european, au devenit protagoniștii unui devastator genocid. Fantasma obsedantă a ofițerului SS revine în jocurile

erotice ale unui adolescent de cincisprezece ani care își transferă crizele sexuale pubertare și hybrisul intelectual abia înmugurit asupra unei femei de treizeci și cinci de ani, fostă gardiană într-un lagăr de concentrare și fostă torționară. Obscenitate sexuală mixată cu Odiseea, Lessing citit printre convulsii și transpirație, Schiller sublimat în bigotism, un melanj subtil de frumusețe și perversitate în care zace, fără răspuns, întrebarea dacă fascismul era vizibil în vremea *aceea* și în cărțile *acelea*. Experiența acestui Cititor născut în 1968, în al cărui dezmăț livresc recunoaștem destinul unei generații, înseamnă o răzbunare spectaculoasă împotriva celui mai orgolios ideal european – cultura.

Dacă scriitura masculină e marcată de profunde resentimente și culpabilități refulate (defulate), scriitoarele pariază pe inocența copiilor. „Pierduți printre pagini” („Perduti tra le pagine”, 2013) de Margherita Oggero e un roman de aventuri fantastice și sublime, care atestă că civilizația cărții mai păstrează încă suficiente mistere. Scăpați atenției mioape și puțin cam distrase a unei baby-sitter românce pasionate de literatură (nu ne putem abține aici să semnalăm apariția unui nou picar al literaturii italiene: emigrantul român, „noul sărac” din „E Roma piange” (1996) de Alda Teodorani și „Cum să ne construim dușmanul” (2013) de Umberto Eco), protagoniștii acestui roman, Leone, Orso și Giulia, se pierd printre standurile Târgului de Carte de la Torino pentru a trăi feeria descoperirii secretelor ferecate între paginile „fără ilustrații” ale „cărților pentru cei mari”. Poveste de învățătură pentru părinți, romanul reprezintă o viziune naivă, o privire de jos spre bizara aberație a lumii adulte. Deoarece cărțile „nu se grăbesc niciodată, nu schimbă argumentul în situații delicate, se joacă cu fantezia și găsesc cuvinte pentru orice emoție”, Margherita Oggero vede în ele unicul program salvator de pus în aplicare.

Ultimul mare cititor reprezentat de romanul european în toată plenitudinea dificultăților de a învinge contingenta și limbajul este Marcel al lui Marcel Proust. Înainte de a fi orice altceva, „În căutarea timpului pierdut” este un roman despre răbdarea, renunțarea, afectele și injoncțiunile interioare pe care le pretinde actul lecturii. În ordinea de idei care ne preocupă,

Marcel este și primul cititor hiperconștient de aliajul primordial între lectură și luciditatea critică. E interesant să notăm că, din punctul de vedere al deconstructiviștilor, actul lecturii coincide cvasitotal cu operațiunile logice efectuate de creierul uman în procesul organizării critice a ideilor. Într-un fascinant articol consacrat „Alegoriei lecturii”, Paul de Man observa, pe urmele lui Poulet, că romanul lui Proust este fondat pe „alternanța mișcărilor prospective și retrospective: alternanță care amintește gestul lecturii, sau, mai bine zis, al re-lecturii, la care ne constrânge dificultatea nu doar a fiecărei fraze, ci a întregii rețele narative. (...) Momentul care marchează trecerea de la «viață» la scriitură corespunde unui act de lectură ce separă, din masa nediferențiată de fapte și evenimente, elementele distinctive susceptibile de a participa la compoziția unui text. Și aceasta, în virtutea unui proces de alegere, transformare și accentuare ce pare să reflecte practica comprehensiunii critice” [12, p.106].

Așadar, o primă exigență solicitată cititorului este capacitatea gândirii critice. Dar fenomenologia lecturii proustiene nu se oprește aici. Descripțiile ei sunt meticuloase, lucide, savante, luate sub lupa detaliilor despre spațiul, timpul și inactivitatea, inerția și chiar „trândăvia” socială pe care o reclamă. Pentru a putea citi nestingherit, remarcă Paul de Man, tânărul Marcel e nevoit mereu să se refugieze în micul salon întunecos, în camera lui de dormit, în foisor sau la umbra arbuștilor de păducel. Spațiul lecturii se configurează astfel ca un loc al retragerii din lume, al intimității și protecției sporite, al liniștii și al izolării de exteriorul perturbator, unde obscuritatea lămpii sau a umbrei sporește efectul iluminant al lecturii. Abundența detaliilor despre cărțile citite, extensiunile lor proiective, notarea percepțiilor și a senzațiilor suscitade de acele texte corespunde, în economia romanului, unui timp real al lecturii. În urma „experimentelor” efectuate, de Man ajunge la concluzia că cititorul lui Proust poate măsura cu exactitate durata lecturilor lui Marcel, căci aceasta coincide cu propriul tempou lectorial. Vremea cititului este întreruptă de scurte plimbări, vizite sau ritualurile nutriției, și nu invers, ceea ce semnifică o renunțare cvasitotală la partea activă, dinamică și practică a vieții. Marcel este conștient că se dedă unor

plăceri vicioase, de aceea investește repausul oțios necesar lecturii, dar și oricărei alte activități reflexive, cu puterea virilă a posesiei lumilor fictive ale cărților, care e comparabilă sau chiar egală cu posesia lumilor reale.

Am putea conchide, pe urmele lui Paul de Man, că experiența proustiană atestă, în chip exemplar, utopia lecturii în lumea contemporană. Nici spațiul, nici timpul și nici însingurarea sihastrică nu sunt prevăzute în noua ordine a oamenilor ca entități de care poți dispune după buna dispoziție.

Plăcerea, în care sălășluiește energia dorinței, reprezintă rezultatul logic al acestui nou statu-quo al valorilor sociale. Roland Barthes a sesizat, printre primii, că omul este în chip esențial plăcere, propunând acest principiu operant drept unică soluție viabilă a impasului lecturii. Încă de la proclamarea lui, în 1973 („Plăcerea textului”), principiul plăcerii a legitimat existența unui subiect care se regăsește, fără pudoare și vinovăție, în juisarea lecturii. Dacă scriitura nu e altceva decât juisare a limbajului, atunci ei nu-i poate corespunde altceva decât o juisare a receptării, iar această modificare de perspectivă implică o ruptură completă cu istoria lecturii de până la Barthes. Se poate citi din plăcere e, poate, unica justificare plauzibilă, dar aceeași plăcere va fi direct proporțională familiarității lectorului cu cea mai complicată construcție artificială a omului, care este limbajul. Dacă teza lui Barthes propune o cale de ieșire din criză, această cale este din nou rezervată aleșilor.

Astfel, cheștiunea limbajului reprezintă un punct nevralgic al reflecției asupra condițiilor în care se poate realiza lectura. În „Amatascrittura” (2000), o carte ce exaltă bucuria amoroasă pe care o oferă întâlnirea cu cărțile, Dacia Maraini reperează cauzele fobiei de lectură a italienilor în procesul anevoios de formare a limbii naționale. Dacă în secolele XIII-XIV, Dante și Boccaccio scriau într-o limbă înțeleasă în cea mai mare parte a Italiei, atunci odată cu Umanismul și Contrareforma a revenit în forță mitizarea limbii latine. Planul lingvistic se încheie într-un cerc al separării: în interior – limba cultă rezervată aleșilor, conservatoare a secretelor propriei autorități, iar în exterior – limba vulgară, mai exact, limbile populare cu derivatele lor regionale. Această dihotomie între sublim și vulgar, între

scriitură și oralitate a durat suficient de mult pentru a deveni o maladie națională: raportul dificil al italienilor cu cartea.

Dacă alteritatea despre care vorbește Dacia Maraini este valabilă în plan culturologic general, atunci principiile ei sunt aplicabile și altor contexte similare. Privită din acest unghi de vedere, problema lecturii în societatea moldovenească are toate acoladele deschise: un proces de formare a limbii naționale în care nu am fost niciodată incluși, practicarea îndelungată a unui alfabet străin specificului fonetic al limbii române, farsa prelungită a limbii de stat, discontinuitatea tradițiilor intelectuale, bilingvismul derutant, cenzura și listele de cărți interzise care au generat o enormă confuzie de valori, generații întregi crescute în baza unui singur model de receptare identificatorie cu statul, partidul și proletariatul – toate acestea ne-au livrat unei oralități sclerate, sterile și agresive față de orice manifestare elaborată a limbajului. Din această perspectivă, motivul ororii noastre de lectură e ușor de înțeles. Dar constrângerile și habitudinile mentale specifice culturii noastre sunt determinate și de alți factori. Schimbările survenite în condiția corpului social după colapsul regimului totalitar au provocat dezastre comportamentale comparabile între ele pe întreg spațiul postsovietic. O examinare temeinică a istoriei cărții și a lecturii din perioada sovietică, precum și a legăturii sale cu totalitarismul încă urmează a fi făcută. În ciuda uluitoarei vastități de studii consacrate nefastei moșteniri sovietice și problematicei etice, morale și identitare a omului postcomunist, nu există nicio cercetare a „emoției estetice” ca mod de asimilare a istoriei în memoria biobibliografică a individului. Or, tocmai această cercetare ar putea oferi un răspuns la întrebarea cu privire la rolul și rostul cărții în perioada actuală. O reconstrucție minuțioasă a acelei temporalități existențiale concepută ca o memorie dilatată de supraabundența destinelor individuale care concep și se concep drept altceva în raport cu prospectările istorice ale momentului, o găsim în cartea „Sfârșitul omului roșu sau timpurile dezamăgirii” (2013), de Svetlana Alexievitch. Este o carte inclasabilă, polemică și răvășitoare prin dezvăluirile ei în care omul sovietic, caduc și risipit atât de dramatic

într-o istorie „de mâna a doua”, se afirmă ca esență și conștiință care dă o formă „civilizației sale sovietice”, inclusiv civilizației cărții. Ne vom limita să extragem din ea, fără a le comenta, câteva citate răzlețe, deoarece puterea lor de evocare este în grad de a arunca suficientă lumină asupra problemei care ne interesează:

„Noi citeam cărți, citeam enorm. Discutam. Credeam că producem idei. (...) În fine, trăiam repliați asupra noastră, noi nu știam nimic din ce se întâmpla în lume. (...) noi ne-am făcut idei despre toate: despre Occident, despre capitalism, despre poporul rus. Trăiam într-un miraj. (...) Toate astea au luat sfârșit odată cu perestroika. (...) Și noile reguli de joc: dacă ai bani, ești cineva, dacă nu-i ai, ești un nimeni. Pe cine interesează că l-ai citit pe Hegel? «Un literat», asta sună ca diagnoza unei boli” [16 p. 32].

„Și domnia lui Elțin a început: reformele lui Gaidar și acel «cumpără-vinde» pe care îl detest atât de mult... Ca să mă descurc, am plecat în Polonia cu sacii plini de sticle și jucării. În vagon nu erau decât profesori, ingineri, medici... Toți cu saci și baloturi. Petreceam nopți întregi discutând «Doctor Jivago» de Pasternak... Piese de lui Șatrov... Exact ca în bucătăriile noastre din Moscova” [16, p. 36].

„În perioada sovietică, aveam dreptul să posedăm multe cărți, dar nu puteam avea mașini scumpe sau case. (...) Bani au venit odată cu perestroika. Cu Gaidar. Bani adevărați. (...) A vedea Parisul sau Spania... corida, luptele de tauri... Eu am citit despre asta la Hemingway și, citind, știam că nu le voi vedea niciodată. Cărțile înlocuiau viața... Perestroika a însemnat sfârșitul vieții noastre în bucătărie și începutul goanei după bani. Bani au devenit sinonimul libertății” [16, p. 41].

„Din obișnuință, am intrat într-o librărie: cele 200 de volume ale «Bibliotecii universale» dormeau pe etajere, la fel și «Biblioteca de aventuri»... Edițiile oranj care mă făceau să visez. Era un munte de cărți! Intelectualii și-au vândut bibliotecile. Oamenii au sărăcit, desigur, dar nu din cauza asta s-au debarasat de cărțile lor, nu doar din cauza asta. Cărțile i-au decepționat. O decepție totală. Astăzi a devenit indecent să întrebi pe cineva ce carte citește. Prea multe lucruri s-au schimbat în viața noastră, iar cărțile nu spun

nimic despre asta. Romanul rus nu ne-a învățat cum să reușim în viață. Cum să devenim bogați...” [16, p. 43].

„Pe timpuri, o chitară făcea parte din obiectele de primă necesitate. Eram gata să-i ascultăm în genunchi pe poeții și barzii noștri preferați. Poeții adunau stadioane întregi supravegheate de milițieni călare. Cuvintele însemnau acte. A te ridica în timpul unei ședințe și a spune adevărul era un act, pentru că era periculos. Noi deversam totul în cuvinte... Acum, e greu de crezut. În zilele noastre, trebuie să acționezi, nu să vorbești. Poți să spui absolut totul, dar cuvintele nu mai au nicio putere” [16, p. 187].

Referințe bibliografice:

1. MANGUEL, A., *Eine Geschichte des Lesens*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2012.
2. BOLLMANN, S., *Warum Lesen Glücklich macht*, München: Sandmann Verlag, 2013.
3. ELLIS, E., SEEBOHM, C., SYKES, Ch., *Mit Büchern leben. Buchliebhaber und ihre Bibliotheken*, New York: Clarkson N. Potter Inc., 1995.
4. MUHLSTEIN, A., *Die Bibliothek des Monsieur Proust*, Berlin: Insel Verlag, 2012.
5. ACKROYD, P. *1001 Bücher die Sie lesen sollten, bevor das Leben vorbei ist*, Zürich: Edition Olms, 2007.
6. ELDERKIN, S., BERTHOUD, E., BÜNGER, T., *Die Romanetherapie. 253 Bücher für ein besseres Leben*, Berlin: Insel Verlag, 2013.
7. BAYARD, P., *Wie man über Bücher spricht, die man nicht gelesen hat*, München: Antje Kunstmann Verlag, 2007.
8. PLEȘU, A., *Parabolele lui Iisus. Adevărul ca poveste*. București: Humanitas, 2012.
9. BLANCHOT, M., *Spațiul literar*. București: Univers, 1980.
10. Süskind, P., *Sull' Amore, sulla Morte*. Milano: Longaresi, 2007.